

Çocukluk Saldırganlığı:

Neden Kaynaklanır? Nasıl Yönetilebilir?

Çocuklar doğuştan saldırgan değildir. Sonradan öğrenirler. Ancak Ebeveynler saldırganlığın nasıl üstesinden gelinebileceğini öğrenebilirler.

Neden Kaynaklanır?

Tüm insanlarda bir saldırma içgüdüğü mü vardır? Saldırganlık hayal kırıklığının mı bir sonucudur? Son dönemde yapılan birçok araştırma saldırgan davranışların bireyin kökeninden gelen bir davranış olmadığını , fakat kültürel ve sosyal durumlarla alakalı bir husus olduğunu göstermiştir.

Hangi Faktörler Saldırganlığa Açar?

Çocuk

Çocuğun huyu/ yapısı (mizacı) ve öğrenmiş oldukları ele alış becerileri saldırganlıklarının yönetilmesi hususunda çok kritik bir husustur. "Erkek çocuklar sinirlerini dışa vurular" veya "Kız çocukları vahşidir/yabanidir" gibi genel söylemler mizaca yönelik sözlerdir.

Yaratılış veya mizaç, genler tarafından kontrol edildiği düşünülen kişiliğin bir parçasıdır. Temelde 3 tip mizaç yapısı vardır.

1. Kolay ve Esnek (Yönlendirilebilir/şekillendirilebilir) (%60 çocuk)
2. Korkulu ve Hassas Çocuklar (%25)
3. Enerjik ve Zor Çocuklar (%15)

Aile

Ailenin stres seviyesi ve ailedeki pozitif / negatif iletişim çocukların saldırganlığı öğrenmelerine etki yapar. Çocuk çevresindeki yetişkinlerin davranışlarını model/ örnek alır, inceler ve diğer insanların sinirlilik veya hayal kırıklıklarını nasıl ele aldıklarını inceler ve taklit eder.

Toplum

Çocuğun haklarını anlayan ve destekleyen topluluklar, çocuğa ve tüm gelişim evrelerine destek olurlar. Destekleyici yetişkinlerin ve sağlıklı yaratıcılık aktivitelerinin bulunduğu ortamlar, çocukların, saldırganlığı artırıcı durumlar da dahil olmak üzere birçok durumu ele almayı öğrenmesi hususunda, çocuğa katkı sağlar ve koruyucudur.

Çevre

Bazı araştırmalar ev ortamı, okul ortamı ve komşulukların saldırganlığı artırıcı etkiler oluşturduğunu göstermiştir. Örneğin, aşırı sıcak veya kalabalık bir ortam saldırganlığı artırır.

Kültür

Çocuklar televizyonda veya toplumda ne tür örneklem veya modellere maruz kalıyor? İnsanlar problemlerini fiziksel saldırı kullanarak çözmeye çalıştığında, çocuklar yanlış bir şekilde bu davranışları uygun ve doğru davranışlar gibi algılar ve model olarak benimserler.

Çocuklar Neden Saldırgandır?

Bazen Çocuklar, kendi davranışlarını yönetmek için gerekli olan oto-kontrol/ kendini kontrol yeteneğinden veya sosyal becerilerden yoksun olurlar. Bunlar çocuğa öğretilmelidir. [Saldırganlığın nedenleri](#);

1. Çocuk, saldırgan duygularını ifade etmek için sözel kelimeler bulamadığı zaman veya bu konuda saldırgan duygularını sözlü olarak ifade etme konusunda cesaretlendirilmediği inde, hayal kırıklığına uğrarlar.
2. Kimi zaman ise başkalarına veya kendisine karşı olan artan siniri ile baş edemez.

Her iki durumda da çocuğun, kendini başkalarına ifade edebilmesi için kabul edilebilir bazı yolları öğrenmeye veya bu durumlarla başa çıkabilecek beceriler kazanmaya ihtiyacı vardır.

Farklı Yaşlardaki Çocukların Saldırganlığı Nasıl Şekil Alır?

Bebekler

Bebeklerin saldırganlık işareti algılanan ağlama ve ısırma en çok şikayet edilen hususlardır.

Saldırganlık Olarak Isırma

Isırma genellikle küçük çocuklarda diş çıkarma esnasında ve sevgi göstermek amacıyla ortaya çıkmaktadır. Diş çıkarma esnasında, bebeklerin sıkı ve dayanıklı cisimleri ısırma için kullandığından emin olunuz. Sağlam yutulmayacak bir oyuncak, plastik halkalar, temiz havlular gibi.

Bebekler, sıklıkla sevgi / muhabbet göstermek ve öpmek isterler. Ancak sevgi gösterme ve öpme hakkında çok az şey bildiklerinden, sevgi gösterme ve öpme amaçlı ısırırlar.

Bebekler ısırıldıklarında, Bebeğe bakın ve sebatlı ve net bir biçimde " **Isırmak yok ! Isırmak acıtır**" diyin. Bu, sizin hoşnutsuzluğunuzu gösterir. Isırmayı önlemek amacıyla, bebeği kendinizden biraz uzaklaştırarak çevirin ve "Efe, **Isırmaya son vermen konusunda baaaak sana yardımcı oluyorum.** "

SAKIN sizde bebeği ısırmasın. Bebeklerde empati duygusu gelişmemiştir ve sizin nasıl hissettiğinizi anlamazlar. Eğer canınız acıdığı için sesinizi yükseltirseniz veya bağırırsanız, bebekler yüksek sestene veya sizin sinirli durumunuzdan korktukların ağlamaya başlayacaklardır. Sizin ne hissettiğinizi ve ve canınızın acıdığını anlayamayacaklardır. Ayrıca bebekler üzünlük/üzüntü duygusunu da bilmezler.

Ağlama, bebekler için bir iletişim kurma veya konuşma şeklidir. Mutlu olduklarını kumru sesi gibi mırıldanmalarla ve henüz sözlü anlamı olmayan seslerle/konuşmalar belirtirken birşeye ihtiyaçları olduğunu ağlayarak belirtirler. Ağlama durumunda ihtiyaçları olan şeyi bulmalı ve tespit etmeliyiz. Kimi zaman ıslak bez, açlık veya şefkat dolu dokunuşlara veya sevimliye ihtiyaç duyarlar.

Yürüme Çağındaki Çocuklar

Yürüme çağındaki çocuklarda saldırgan davranışlar, çoğu zaman oyuncaklarla ilgili olur. Yetişkinler için bu kavga/savaş veya mücadeleye benzer. Fakat, çocuk için diğer insanlarla geçinebilmeyi veya iletişim kurmayı öğrenme aşamasıdır. Çocuk henüz "Hadi birlikte oynayalım" demeyi bilmiyordur.

Çocuktan çok fazla mola vermesinin veya oturup düşünmesinin/ara vermesinin talep edilmesi, daha sonraki seferlerde daha fazla saldırgan davranış göstermelerine neden olur. Nitekim ki, ceza vererek veya zor kullanarak çocuğu kontrol etmek, sadece çocuğun daha farklı karşı çıkma yöntemlerini düşünmesine yol açacaktır.

"Saldırganlık oluşturan aktivite veya faaliyette yorulmuş olduğu ve bu nedenle dinlenmeye ihtiyacı olduğunu söylemek" bu konuda ebeveynlere yardımcı olabilecek bir husustur.

Okul Öncesi Yaşlardaki Çocuklar

Çocuklarına sevgi ve şefkat dolu yönlendirme yapan ve ilgi gösteren ebeveynler, 2-5 yaşları arasındaki çocuklarının iletişimde sözlü kelimeler kullandıkça fiziksel saldırganlıklarının azalmaya başladığını görecektir.

Normal gelişim gösteren çocukların neleri yapabileceğinin ve bu çocuklardan neler beklenmesinin bilinmesi önemli bir konudur.

Aşağıdaki birtakım hususlar ebeveynlerin normal gelişim gösteren çocuklarını anlamaları konusunda ipuçları verir.

- Okul öncesi yaşta çocuklar bencil ve ben merkezli olurlar. Diğer insanların bakış açısını anlamaları için gerekli olan tüm beyinsel bağlantılar henüz gelişmemiştir.
- Küçük çocuklar için ya hep yada hiç vardır . Bir insanın hep iyi olmayacağını veya hep kötü olmayacağını anlayamazlar. (ya hep iyidir ya da hep kötüdür)
- Gelecek hakkında düşünmek ve planlar yapmak konusunda zor bir dönemdedir . Ne yapılacağı veya nasıl hareket edileceği/davranı lacağı hakkında resimlerden oluşturulmuş listelere ve yol göstericilere ihtiyaç duyarlar .
- Küçük çocuklar fantazi(hayal) ile gerçekliği ayırt edemezler ve televizyondaki neyin gerçek olduğu hakkında kafaları karışıktır.
- Zor mizaçlı/yaratılış lı çocuklar, sosyal durumlarda diğer çocukların ortaya koyduğu küçük ipuçlarını algılama ve okuma konusunda da zorluklar yaşarlar. 5 yaşındaki bir çocuk legolarından ev yapan başka bir çocuğa katılmak isteyebilir. Legolarla oynayan saldırgan çocuk, diğer çocuğun oyuna katılmak için yapmış olduğu girişimi yanlış okuyup/değerlendirip , bunu düşmanca bir girişim olarak algılar. Davetsiz çocuğa vurarak, kendi bölgesini korumak isteyebilir. Öğretmeni başkalarının niyetlerinin kötü olmadığını söylese bile, saldırgan çocuk durumun gerçekten öyle olup olmadığı konusunu anlamakta zorluk yaşayabilir.

Okul Çağındaki Çocuklar

- 1-3 ncu sınıflar arasında okuyan çocukların çoğu dürtüselliklerinin kontrolünü kaybederek diğerlerine saldırganca hücum ederler. Saldırgan çocuk kardeşine saldırabilir. Fafat okuldaki veya oyun alanındaki, parktaki başka bir çocuğa nadiren saldırabilir. Kapıyı çarmak ve ayaklarıyla yere vurup tepinmek evde olabilir fakat 3.sınıftaki çocukların çoğu kendilerini okulda kontrol edebilirler.
- Bazı çocuklar 4-9. sınıflar arasında saldırgan davranış göstermeye devam ederler. Erkek çocuklar saldırgan tavırlarını doğrudan yüzleşerek veya fiziksel olarak saldırarak ortaya koyarken; aynı yaş dilimindeki kız çocukları fiziksel saldırganlığa nadiren başvururlar. Kız çocukları sakınarak/kaçarak, uzak durarak, hakaret veya kötülemeler yaparak saldırganlıklarını ortaya koyarlar
- Araştırmacılar, 4.sınıfta saldırganca davranışlar sergileyen çocukların sonraki dönemlerde de saldırganlık göstermeye meyilli olduklarını tespit etmiştir. Ancak, daha büyük çocuklarda oto-kontrol sağlayabilmeyi ve olaylarla başa çıkma stratejileri geliştirmeyi öğrenebilirler.

Daha Büyük Çocuklar

- Saldırganca davranışlarını kontrol konusunda olgunlaşmış daha büyük çocuklar bile bunaltıcı, sıkıntı verici durumlarda provoke olup kışkırtılabilirler. Örneğin, fakirlikte, sosyal düzenlikler/karışıklıklarda, kalabalıkta, gerilimli komşuluk ilişkilerinde veya tehdit edici durumlar karşısında...

Kabaca ve sertlikle, tutarsızca, az ilgilenilmiş bir şekilde yetiştirilmiş çocuklar, sevgi ve ilgi yoksunluğu sebebiyle sinir ortaya koyabilir, sinirli bir mizaç geliştirebilirler. Bu durum aynı zamanda cimri, nefret dolu, zarar verici, şiddet gösterici mizaç yapılarına da sebebiyet verebilir.

Çocukluk çağında, akran ve yaşlılarından da etkilebilirler, Akranlar, saldırganlıkları artırabilir . Eger akranlarda saldırgan davranışlar sergiliyor ve bu davranışlarının da düzeltmiyorsa, saldırgan davranışlar cesaretlendirilmiş olur. **Birçok saldırgan çocuğun, diğer saldırgan çocuklardan oluşan bir grubu vardır.** Bu arkadaş grupları, antisosyal davranışları güçlendirip teşvik etsede, diğer taraftan arkadaşlık ilişkilerinin kurulması ve bu anlamda sosyal destek alınması konusunda katkı da yapar.

Ebeveynler, çocuklarının saldırgan davranışmalarına sıkı ve ciddi fakat sert olmayan bir tarzda yok olmasına çalışsa da, diğer hususlar saldırganlığı etkilebilir. Komşuluklar, okullar, medya (TV,bilgisayar vs.) ve günlük hayattaki birtakım olaylar gibi şiddet ve vahşet içerikli hususlara çocuk maruz kalıp şahit olabilir.

Tablo 1. Çocuklara Saldırganlık Konusunda Yardımcı Olunabilecek Yöntemler

Strateji	Okul Öncesi	Okul Çağı	Gençler
OLAYLARI ANLATIRKEN SEBEBİNİ GÖSTERİN	x	x	x
ÇOCUĞUNU OLDUĞU GIBI KABUL EDİN ve bireysel kişiliğini kabul edip anlayın. Zaman zaman davranışmaları meydan okuma havasında olsa da sabırlı ve destekçi kalmaya devam ediniz.	x	x	x
ÇOCUĞA KENDİSİNDEN DAVRANIŞLARIYLA İLGİLİ NE BEKLEDİĞİNİZ ANLATINIZ. Çocuğa tekrar tekrar anlatmanız gerekebilir. Pozitif ve spesifik(belirli, açık) olun. Yurume çağındaki çocuğa "Vurma" demek yerine , "Vurmak acıtır. Lütfen kelimelerle anlat/kelimeleri kullan" deyiniz.	x		
TUTARLI OLUN ki, çocuk kendisinden ne beklediğini öğrenebilsin.	x	x	x
EV ORTAMINI DÜZENLEYİNİZ . Çocuğun kullanabileceklere şeyleri sınırlayınız. (Emniyet)	x		
SALDIRGANLIK VERİCİ OYUNCAKLARA ULAŞIMINI KISITLAYINIZ. (kılıç,silah)	x		
SALDIRGANLIK VERİCİ GÖSTERİLERE KARŞI TELEVİZYONU GÖZLEYİNİZ ve kontrol altında tutunuz.	x	x	
TELEVİZYONU ÇOCUĞUNUZLA BİRLİKTE İZLEYİNİZ ve içeriği hakkında yorumlar yapınız.	x	x	
ÇOCUĞA SEÇENEKLER VERECEK OYUN VEYA AKTİVİTELER sağlayınız. (kukla, elbise giydirme vs.)	x	x	
ŞARKI SÖYLEYİNİZ. DUYGULAR VE HAYAL KIRIKLIĞI HAKKINDA, hikaye anlatınız. Sinirin neye benzediği ve nasıl bir şey olduğu konusunda konuşunuz.	x	x	
KENDİ KENDİNE OYNANAN OYUNLAR (lego,resim, puzzle vs) ile bağımsızlık elde etmesine izin verin. Çocuğun bunları nerelerde kullanabileceğini anlatın.	x	x	
Gereçleri kullanmak için beklemek zorunda kalmaması ve bu sebeple hayal kırıklığına uğramaması için YETERLİ MİKTARDA MALZEME VE GEREÇ VERİNİZ.	x		
FAALİYETLER ARASI GEÇİŞ ZAMANINA İZİN VERİN . Faaliyet değişimlerinden önce veya dışarıdan eve çağırılınca 5 dakikalık geçiş uyarısı yapın.	x	x	x
KONTROL EDİLMİŞ DAVRANIŞLAR, KONUSUNDA ÇOCUĞA MODEL OLUN ve sinir patlamalarını ve şiddeti/saldırganlığı engelleyin.	x	x	x
Daha büyük çocuklarla EV DIŞI FAALİYETLERİ GÖZLEMLEYİNİZ. Kimle ve nerede olduğunu bilin.		x	x
AŞIRI serbestlik/ umursamazlık/ hoşgörü veya aşırı planlı(yapılandırılmış) ve aşırı talepkar OLMAYINIZ.	x	x	x

ÇOCUĞUN NEYE İHTİYAÇ DUYDUĞUNU ANLAYINIZ. İlgı, güvenlik/emniyet, kontrol veya değerli hissedilme duygusu vs... İhtiyaçlarını karşılamaya çalışınız. Böylelikle çocuk istemeyen davranışları sergilemeyecektir.

KONTROL İÇİN YAKIN BULUNUN. Çocuğunuz kontrolden çıkmak üzereyken yumuşak ve sakil bir şekilde yaklaşınız. Sıklıkla, sizin sakin varlığınız yatışması için yeterlidir..

ÇOCUKLARIN PROBLEMLERİNİ ÇÖZMELERİ İÇİN ONLARLA KONUŞUN. Açık uçlu sorular sorarak, kendi kendilerine problemlerini çözebilmeleri için düşünmelerine yardımcı olunuz.

Kendilerini yetkili/yetkilendirilmiş hissetmeleri için **SEÇENEKLER SUNUN.** 2 kabul edilebilir seçenek sunun.

Çocuklar itişmeye, birbirlerine vurmaya, karpışmaya başladıklarında **BAŞKA BİR YÖNE VEYA FAALİYE/AKTİVİTEYE YÖNLENDİRİN.** Yeni aktiviteyle olumlu şekilde uğraşmaya başlayana kadar başlarında bekleyin.

Çocuğunuz bir oyuncacığını kötü kullanıyor, saldırganca oyuncacığına **ZARAR VERİYORSA OYUNCAĞINI KALDIRIN.** Oyun hamurunu kaldırıp, ara verme süresinde su oyunu oynamasını sağlayın veya çocuğu kum havuzuna koyun. **BU DOKUNSA DENEYİMER SIKLIKLA SALDIRGANLIĞI BÜYÜLEYİCİ BİÇİMDE BERTARAF EDER .**

KONTROLDEN ÇIKMIŞ ÇOCUĞUNUZU ORTAMDAN UZAKLAŞTIRIN . Çocuğunuz tutun, yürüyüşe çıkın, diğer bir odaya gidin. Onunla birlikte tamamen sakinleşene kadar bekleyin.

ÇOCUĞUN KONTROL MEKANİZMASI SİZ OLUN. Çocuğunuz birbaşkasına vuruyorsa, sizin sözünüz onu durdurmak için yeterli olmayabilir. Çocuğun kendini kontrol eksikliğini siz sağlayın. Zamanla sizin kontrolünüz çocuğa geçecektir. "Kardeşine vurmaman için seninleyim, Sana yardımcı olacağım." deyin.

GELİŞMİŞ, İYİLEŞMİŞ DAVRANIŞLARI NOT EDİNİZ. "Problemleri kelimeleri kullanarak çözmeni çok beğeniyorum" deyin.

Zor durumlardan uzak durun. Eğer sizin çocuğunuz sinirlendiren ortamlara sahip bir parka varsa o parka gitmekten sakının. Çocuğunuzun daha sosyal davranışlar sergileyeceği, daha az uyarıcının bulunduğu yeni ortamlar bulun.

MOLA VEYA DİNLENMEYE İHTİYACINIZ VARSA kendinize bir destek arayın.

TAM ORADA OLUN. Evinizde bir tane yürüme çağında ve bir tane okul öncesi yaşında çocuğunuz varsa, onları izleyin ve oyunlarının saldırganlıktan uzak olması için oyunlarına rehberlik edin.

KUM VE BOKS TORBALARINI KALDIRIN. Saldırgan çocuğunuz varsa ve Efenin yerine, kum torbasına vurmasının, saldırganlığı azaltıcı bir etkisinin olduğu kanıtlanmamıştır.

ÇOCUĞUNUZU HAZIRLAYIN. Çocuğunuz yeni arkadaşlarıyla tanışmadan önce, ona sizin kendisinden ne tür davranışlar sergilemesini beklediğinizi ve kimsenin kendisine vurulmasını ve itilmesini sevmeyeceğini anlatınız.

x	x	x
x	x	x
x	x	x
x	x	x
x	x	x
x	x	x
x	x	x
x	x	x
x	x	x
x	x	x
x	x	x
x	x	x

Neler Yapabilirsiniz?

Küçük çocuklar, saldırgan davranışlarından alıkonulabilmesi için;

- pozitif, tutarlı, sefkat ve sevgi dolu disipline ihtiyaç duyarlar.
- pozitif problem çözme tekniklerini öğrenmeye ihtiyaç duyarlar.
- öğretmenlerin ve ebeveynler, çocukların pozitif sosyal davranışları (saldırganca, düşmanca, antisosyal davranışlar ötesinde) ortaya koyabileceği ve öğrenebileceği destekleyici ortamlar sağlamalı ve oluşturmalıdır.

Çok Uç ve Ender Olgularda, Aşağıdaki Seçenekleri Deneyiniz.

- Gerçek durumu ve olguları anlamak amacıyla izleyiniz ve inceleyiniz. Saldırganlığı tetikleyen hususları ve olayları belirleyebilmek için bir kütük veya günlük tutunuz. Tespit ettiğiniz bu hususlardan veya olaylardan çocuğu uzaklaştırınız ve maruz bırakmayınız.
- Notlarınızı ve jurnal bilgilerinizi diğer ebeveynler ve çocuk yetiştiricileriyle paylaşınız. Okulda veya evde benzer davranışların ortaya çıktığı durumları tespit etmek için onlarla bilgilerinizi karşılaştırınız.

- Ortamı inceleyiniz. Bir faaliyetin veya oda düzenlemesinin mi sınırlılık ve hayal kırıklığı yarattığını araştırınız. Çocuk kalabalıklaşmış, karmaşıklaşmış bir ortam mı hissediyor veya çok fazla mı oturtulmuş? Çocuğun yeteri kadar kişisel alanı ve oyun alanı varmı?
- Okul çağı çocukları için, olumsuz davranış ortaya çıkınca, çocuğun ne yapacağına ilişkin (hareket tarzı ve eylem planı) bir plan oluşturunuz.
- Yapılabilecek "ALTERNATIF" "faaliyetler ve aktiviteler listesi oluşturunuz. (Oyun hamuru ile oynanacak, Evin etrafında koşulacak, elektrik süpürgesi ile temizlik yapılacak, resim yapılacak, banyo yapılacak vs.). Okul öncesi çocuklar için resimlerden grafiklerle bu işlemi yapınız.
- Başarıyı farkedip, görün. "Sana çılgın/yaramaz çocuk desem bile, Aferin sinirini kontrol ettin.Büyük başarı!" gibi övgülerde bulunun.
- Çocuğunuza Derin Nefes Alma (deep breathing) ve Hayal Ederek Rahatlama Egzersizlerini (visualization relaxation exercises) öğretin.
- Sakin ve sükünetli bir zamanda, olay ve eylemlerinin sonuçlarını anlayabilmesi için çocukla konuşun. Yatma zamanları, çoğunlukla konuşmak için sakin ve sessiz zaman dilimleridir.
- Tüm bu taktik ve stratejilerden fayda sağlanamamışsa, saldırganlığı n yönetilmesi konusunda geliştirilmiş bir plan almak için yardım ve danışmanlık hizmeti alınız.

Grup İçinde Güzel İletişim Kurma Davranışlarının Öğretilmesi

- Çocuk bakımında, herbir çocuğun akranlarıyla bir topluluk kültürü /kamu vicdanı oluşturabilmeleri ve paylaşımları için bir grup zamanı planlayınız
- Zarar vermenin olmayacağı, eğlenenin olacağı, birbirleriyle kenetlenebilecekleri i, çocukları bir arada tutacak grup kuralları planlayınız.
- Sırayla hergün bir çocuk için pozitif birşeyler söyleyin.
- Öğlen araları, çocukların tekrar grup oluşturabilmeleri ve sabahtan itibaren ne yaptıklarını anlatabilmeleri için faydalı olabilir.
- Çocuklara kendi öğreneceklerini planlama ve kendi aktivitelerini seçme hakkının verilmesi, onlara kendi kendilerini kontrol etmiş olma ve kendilerini yetenekli,yeterli görme hissi kazandırır.
- Faaliyet değişikliklerini/ geçişleri planlayınız. Müzik, parmak boyama, şiir, yumuşak ve problemsiz geçiş için güzel işaretlerdir.
- Çocuk konuştuğu zaman gerçek olarak ve ciddiyetle dinleyiniz. Kelimelerin arkasındaki mesajı anlamaya çalışınız.

ÖZET

Davranışlar öğrenilen olgulardır ve saldırganlıkta sonradan öğrenilmiş bir davranıştır. Çocuklar, henüz küçük yaşlardayken, kişiliklerini ve davranışlarını şekillendirerek bir temel elde ederler. Sabırlı, tutarlı, sevgi ve şefkat dolu bir yaklaşım gösteren ebeveynler, çocuklarına saldırganlık ve sinirle başedebilecekleri yetenekler kazanarak kişiliklerinin şekillenmesini sağlayabilir ve bu doğrultuda yöntemler geliştirebilirler.